

УДК 631.53.02 : 339.13

Т. Ю. Приймачук

аспірант

Державний агроекологічний університет

СТАН ВИРОБНИЦТВА НАСІННЯ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РИНКУ

Проведено аналіз стану формування ринку зернових колосових культур.

Постановка проблеми

Кризова ситуація, яка вже тривалий період руйнує виробничу сферу всіх галузей народногосподарського комплексу країни, призвела до занепаду раніше високоефективної зернової галузі.

За останні роки ми спостерігаємо чітку тенденцію зниження урожайності всіх основних сільськогосподарських культур. Найвищими темпами відбувається падіння урожайності зернових культур. Ускладнюється ця ситуація важкими екологічними колізіями останніх років. Так, лише по Житомирській області у 1990 році урожайність озимої пшениці становила 29,0 ц/га, озимого жита – 19,1, ячменю ярового – 32,6 і вівса – 23,3 ц/га, а у 2003 році урожайність знизилась до 14,4, 18,7 і 14,5 ц/га відповідно.

Також знизилась урожайність зернових колосових культур за зазначений період і в елітно-насінницьких господарствах області.

Проблема збільшення виробництва зерна і розширення площ посіву зернових культур – стратегічна мета АПК держави і в ХХІ столітті, що зумовлює необхідність визначення його раціональної структури, але вже в умовах ринкової економіки.

Ринкові перетворення в аграрному секторі створили широкий спектр проблем, які потребують вивчення та розв'язання. Це передбачає розробку системи критеріїв і методик для оцінки стану розвитку тієї чи іншої ланки аграрної сфери економіки.

Формування ринку продовольства – одне з найбільш складних реформувань економіки. Для будь-якої держави рівень забезпечення продовольством населення – найважливіший чинник національної безпеки, який гарантує соціально-політичну стабільність, виживання і розвиток нації. Але кризова ситуація, застій у країні протягом 10 років відкинув аграрне виробництво на 40 років назад. Якщо до перебудови Україна виробляла 983 кг зернових на душу населення, то в останні роки цей показник знаходиться в межах 640 кг [14].

Криза негативно вплинула і на таку важливу галузь, як насінництво сільськогосподарських культур. Насінництво належить до ефективних організаційно-економічних, технологічних і біологічних чинників підвищення урожайності сільськогосподарських культур, поліпшення якості продукції.

За даними зарубіжних вчених збільшення урожайності сільськогосподарських культур в економічно розвинутих країнах на 50 %

забезпечується внесенням відповідних доз і в необхідних співвідношеннях поживних речовин, на 25 % – за рахунок технологічних заходів і на 25 % – за рахунок застосування високопродуктивних сортів. З підвищенням ролі сорту у виробництві зерна особливого значення набуває забезпечення посівів насінням високої якості, про що вказується у схваленому в 2002 році Верховною Радою України Законі “Про насіння і садивний матеріал”. В деяких джерелах інформації наводяться дані про те, що питома вага селекції у підвищенні урожайності, зокрема озимої пшениці, може досягти 35–40 %, про що свідчить широке впровадження в Україні та в інших регіонах колишнього Радянського Союзу таких сортів інтенсивного типу озимої пшениці, як Миронівська 808, Безоста 1, Білоцерківська 198, Одеська 51, Іллічівська, тощо [13].

Завдання дослідження. З переходом до ринкових відносин виник ряд організаційно-економічних проблем, зокрема, формування і функціонування ринку насіння зернових колосових культур.

Нинішня ситуація, що склалася на насінницькому ринку, вимагає пошуку науково-обґрунтованих шляхів виходу з економічної кризи. Значна частина аграрних проблем, у тому числі і насінництво зернових культур, ще недостатньо вивчені і законодавчо не врегульовані і, як наслідок, їх дослідження є актуальним *стосовно функціонування і розвитку аграрного ринку.*

Актуальність формування регіональних аграрних ринків і насінницького зокрема, що безпосередньо пов'язаний з зерновим ринком, зумовлена необхідністю швидкого і цілеспрямованого переведення вітчизняної економіки на ринкові засади.

Виходячи з цього, нами було поставлено завдання, на основі даних літератури та звітних даних проаналізувати стан формування регіонального ринку насіння зернових колосових культур в Житомирській області та в Україні.

Об'єктом дослідження є процес формування і розвитку регіонального ринку насіння зернових колосових культур в Житомирській області.

Результати досліджень

Щорічно в Україні вироблялось понад 5 млн. т насіння майже 1000 сортів та гібридів більше як 120 сільськогосподарських культур. Нові перспективні сорти та гібриди займають майже 7,0 млн. гектарів або майже половину зернового клину [8].

За останні 10 років виробництву рекомендовано 1484 нових сортів та гібридів. На 2004 рік до Державного реєстру включено понад 250 сортів та гібридів [4]. Лише в системі Української академії аграрних наук до 2000 року елітне насіння вирощували 47 наукових установ, 20 науково-виробничих об'єднань, 144 дослідних господарств, які здійснювали насінництво 560 сортів і гібридів 77 культур. Щорічно системою УААН реалізовувалось 80 тис. тонн елітного насіння [1].

Елітнонасінницькі господарства Інституту сільського господарства Полісся за період з 1999 по 2003 роки виростила та реалізувала сільсько-господарським підприємствам Житомирщини відповідно 17767 і 6182 тонни елітного насіння зернових колосових культур.

Але насінництво в цілому виявилось не готовим до роботи в ринкових умовах внаслідок тривалого періоду формування галузі в єдиному процесі з селекцією. Ця галузь виявилась неспроможною в нових умовах забезпечити виробництво достатньої кількості високоякісного насіння за доступними цінами. Серед причин кризи в насінницькій галузі – слабка матеріально-технічна база насінницьких господарств, (спрацювання її становить 60–80 %), зниження культури землеробства та проникнення на український ринок іноземних сортів та насіння [1].

Як наслідок, в останні роки в сільськогосподарських підприємствах різних формувань для сівби почали використовувати низькочасне насіння зернових культур, що призводить до значного недоотримання врожаю зерна. Основною причиною цьому є відсутність коштів у господарствах для придбання високоякісного насіння, а також невідрегульовані ціни на нього. З іншого боку, елітнонасінницькі господарства несуть великі затрати на виробництво насіння зернових культур високих репродукцій і при неможливості його реалізації мають значні збитки.

Практично зник ринок споживачів елітного насіння в обсягах, які були 10–15 років тому. Знизилися темпи виробництва насіння, сортозміни та сортооновлення. Про це свідчить аналіз виробництва насіння еліти зернових колосових культур і вівса в насінницьких господарствах Інституту сільського господарства Полісся, який забезпечує насінням сільгоспвиробників Житомирської області (табл. 1).

Таблиця 1. Виробництво насіння еліти зернових колосових культур елітнонасінницькими господарствами Інституту сільського господарства Полісся у 1995–2003 роках, т

Культури	Роки								
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Озима пшениця	2270	1694	1770	1325	1785	1997	1494	1682	904
Озиме жито	965	450	730	765	387	781	793	896	784
Всього озимих	3235	2144	2500	2090	2172	2778	2287	2578	1688
Ячмінь	1002	1000	970	1060	1090	509	598	644	854
Овес	424	300	300	320	214	431	772	643	509
Всього зернових колосових	4661	3444	3770	3470	3476	3718	3657	3865	3051

Як свідчать приведені дані, за роки економічної кризи виробництво насіння еліти знизилось. Якщо у 1995 році тут було вироблено насіння зернових 4661 тонна, то у 1999 – у 1,34 рази менше (3476 т), а у 2003 році – 3051 т. При цьому зниження виробництва насіння зернових колосових культур розпочалося з 1996 року. Падіння виробництва насіння показано на рис. 1.

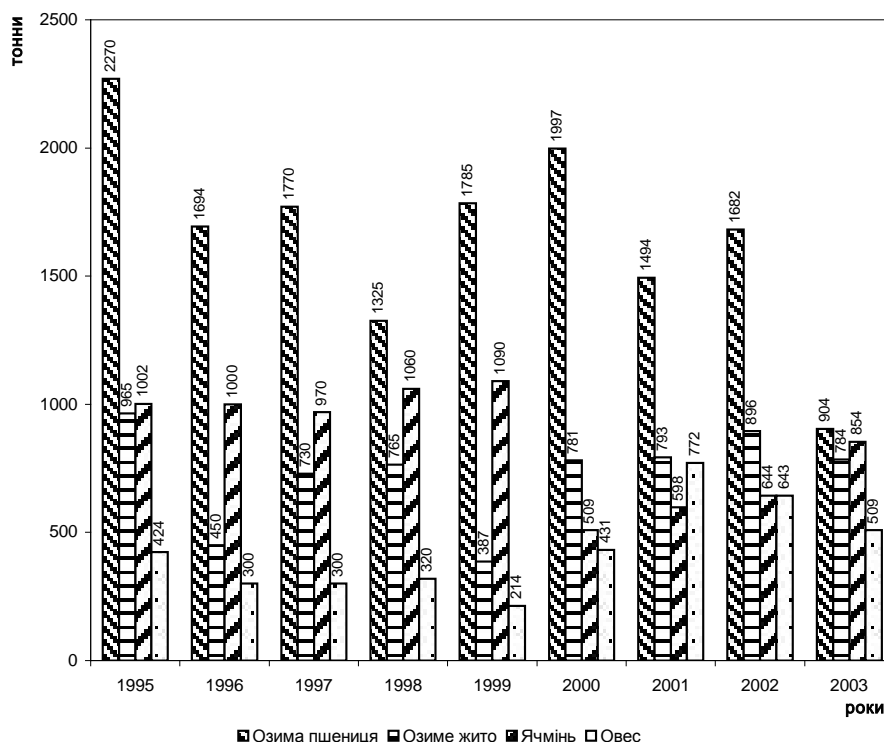

Рис. 1. Динаміка виробництва насіння зернових колосових культур

Водночас, сьогодні на ринку насіння з'явилися суб'єкти насінництва, які вирощують насіння часто невідомого походження, не маючи на це відповідного документального підтвердження. До 10–15 % площ, залежно від регіону, засівається насінням невизнаних сортів і гібридів, що призводить до значного зниження врожаю та його якості [9].

Раніше створена система насінництва зруйнована, йде процес формування нової, яка регулюється законами ринку. Але незважаючи на прийняття нової редакції Закону України “Про насіння і садивний матеріал” від 26 грудня 2002 року № 411–15, який дає змогу функціонувати ринку насінневої продукції, рівень державного контролю в насінництві здійснюється незадовільно, так як не всі суб'єкти насінництва реалізують насіння, яке б відповідало вимогам рівня сортової чистоти, гібридності та життєздатності. Сьогодні, як ніколи, актуальний вислів М. І. Вавілова: “Як би високо не поставили селекційну роботу, яких би темпів не надали селекції, якщо не буде організовано сильної насінницької мережі, озброєної всім сучасним інвентарем у розумінні збереження, зерноочисних машин, у розумінні кадрів, підготовлених насінників, найвизначніші успіхи селекції будуть значною мірою паралізовані” [3].

А наш співвітчизник і сучасник М. П. Лобас вважає, що “здобутки селекції і насінництва можуть і повинні відіграти вирішальну роль у

збільшенні виробництва зерна та іншої продукції. В умовах, коли з кожним роком знижуються обсяги застосування органічних і мінеральних добрив, засобів хімічного захисту рослин, інтенсивних технологій, вони є найважливішим резервом підвищення врожайності” [5].

У різних регіонах України відбувається процес реорганізації старих і формування нових різнотипних насінницьких організаційних структур, які намагаються пристосувати свою діяльність до ринкових відносин. Тому подальший розвиток насінництва в Україні має за мету створення стабільного внутрішнього і зовнішнього ринків насіння, які займатимуть вагоме місце серед таких продуктових ринків, як ринок зерна, м'яса, молока, овочів.

Перехід до ринкової економіки супроводжується насамперед стратегією реформи галузі, яка в агропромисловому комплексі повинна максимально привести в дію внутрішні резерви галузі та народного господарства країни в цілому. Формування економічного механізму функціонування ринку насіння зернових культур, який забезпечує збільшення виробництва зерна, проблема не лише економічна, вона має важливе соціальне значення, в основі якого лежить попит, пропозиція і ціна.

В останні роки господарства, що спеціалізуються на виробництві насіння еліти, мають постійні проблеми з його реалізацією. Відсутність коштів у споживачів насіння, невідрегульовані ціни, недостатній контроль за використанням насіння лише районуваних сортів – все це негативно позначається як на реалізації насіння, так і на його виробництві.

У таблиці 2 приведені результати реалізації насіння зернових колосових культур господарствам Житомирської області у 1995–2003 роках.

Таблиця 2. Реалізація насіння еліти зернових колосових культур Інститутом сільського господарства Полісся у 1995–2003 роках, т

Культури	Роки								
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Озима пшениця	1182	1204	1330	1115	339	327	306	363	496
Озиме жито	488	350	600	665	538	329	290	500	433
Всього озимих	1670	1554	1930	1780	877	656	596	863	929
Ячмінь	1220	900	900	730	269	249	425	221	154
Овес	330	190	190	250	84	126	258	250	225
Всього зернових	3220	2644	3020	2760	1230	1031	1279	1334	1308

За цей період реалізація елітного насіння озимих зернових культур зменшилася на 44,4 %, ярових – на 75,5 %. Кількість реалізованого ячменю зменшилася у 7,9 рази, а вівса – в 1,5 рази. Найбільше зменшення реалізації насіння розпочалося після 1999 року і знаходиться майже в прямій залежності від зниження його виробництва. Динаміка реалізації насіння приведена на рис. 2.

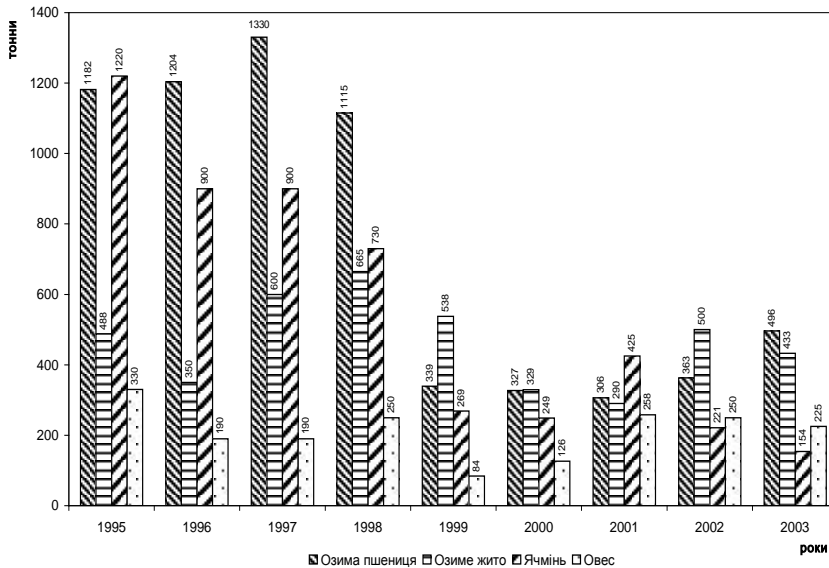

Рис. 2. Динаміка реалізації насіння зернових колосових культур

На рисунку 3 показано динаміку товарності насіння еліти зернових колосових культур в еліттонасінницьких господарствах Інституту сільського господарства Полісся. За 9 облікових років товарність озимої пшениці коливалася в межах 16,4–84,2 %, озимого жита – 36,6–86,9, ячменю – 18,0–92,8 і вівса – 29,2–78,1 % (не враховуючи 1999 року за житом і 1995 – за ячменем, коли була реалізована перехідна частина насіння урожаю попередніх років).

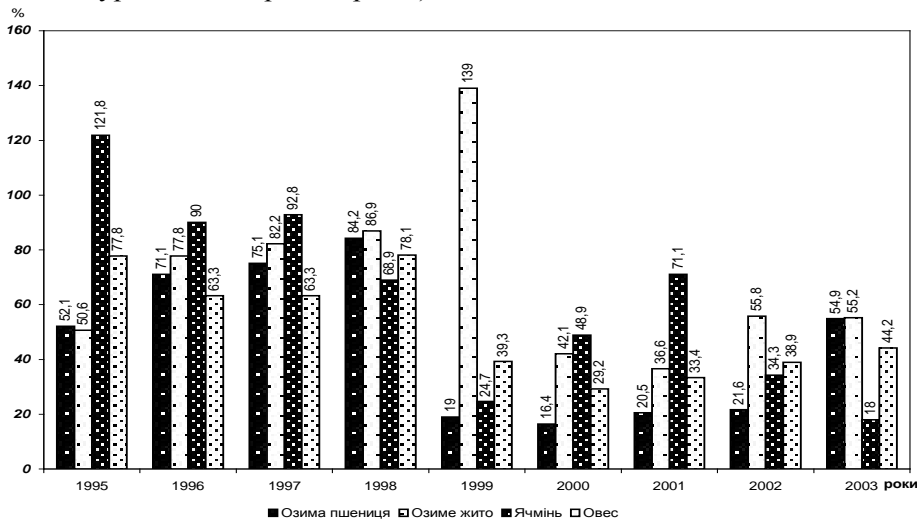

Рис. 3. Товарність насіння еліти зернових колосових культур у системі ІСГП за 1995–2003 роки

Аналіз використання озимих зернових колосових культур і вівса для посіву у 1999–2003 роках по районах Житомирської області свідчить про те, що в господарствах багатьох районів використовують для посіву насіння нерайонованих сортів (табл. 3).

Таблиця 3. Використання насіння нерайонованих сортів зернових колосових культур для посіву у 1999–2003 роках у Житомирській області, %

Культура	Роки				
	1999	2000	2001	2002	2003
Озима пшениця	21,0	16,4	10,8	8,5	6,2
Озиме жито	2,5	3,6	2,9	3,8	4,1
Яровий ячмінь	3,9	3,3	11,8	16,8	20,9
Овес	10,4	9,0	14,4	9,9	5,1

Приведені в таблиці 3 показники по області щодо використання сортів нерайонованих культур отримані за рахунок окремих районів. Так, у Поліській Зоні найчастіше використовують насіння нерайонованих сортів у Овруцькому, Олевському, Радомишльському та Червоноармійському районах. Серед районів Лісостепової Зони області найбільші площі насінням нерайонованих сортів засіваються у Любарському, Попільнянському та Ружинському районах. Зазначені райони систематично, із року в рік, недотримуються вимог сортового районування зернових культур, що призводить до недобору врожаю.

За спостереженнями науковців і практиків, урожайність зернових культур кожної наступної репродукції до попередньої у виробничих умовах зменшується від 0,5 до 1 ц на гектар [12].

Дані про репродуктивний стан висіяного насіння в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області у 2001–2003 рр. свідчать про те, що при сівбі використовують значну частину насіння зернових колосових культур низьких (IV–VI) репродукцій (табл. 4).

Таблиця 4. Рівень низькопродуктивного насіння зернових колосових культур (IV–VI репродукцій), висіяного у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області у 2001–2003 рр., %

Культури	Роки		
	2001	2002	2003
Озима пшениця	7,5	2,84	4,57
Озиме жито	19,94	8,41	13,54
Ячмінь яровий	16,64	6,47	4,39
Овес	43,09	21,75	19,76

Як свідчать дані таблиці 4, доля низькопродуктивного насіння, яким засівають площі зернових культур, значна. При цьому доля насіння вівса

IV–VI репродукцій найбільша (19,76–43,09 %). В окремі роки (2001 р.) частина посівів озимого жита, ячменю проведена також насінням низьких репродукцій. Таким чином, заміна при посіві низькорепродуктивного насіння елітним значно підвищить урожайність у сільськогосподарських підприємствах області.

Виробництво насіння зернових колосових культур є сферою підвищеного ризику в АПК і потребує великих науко-виробничих та матеріаломістких затрат. На ринку насіння зернових колосових культур закупівельниками є в основному організації та підприємства, що обмежує кількість споживачів. Тобто, насіння зернових колосових культур – це специфічний товар, який не задовольняє сімейних чи особистих потреб, а користується попитом лише у певних споживачів сільськогосподарського виробництва у сфері АПК. Крім цього, сортове насіння є важливим фактором підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, але попит на нього напряму залежить від попиту на зерно та продукти його переробки [12].

Сьогодні стає очевидним, що успіх на насінницькому ринку визначається кількістю реалізованої, а не виробленої продукції. Раціональність виробництва визначає саме реальна можливість продажу насіння. Ринок ставить жорсткі умови перед виробниками – вимоги до якості насіння і допустимі витрати. Вихід за кількісні і якісні межі робить продукцію неконкурентоспроможною, а підприємство стає з часом банкрутом. Тому для аграрних підприємств актуальним є завдання проведення аналізу споживчого ринку, визначення потенційних клієнтів і їх потреб [2, 10].

На нашу думку, ринок будь-якої сільськогосподарської продукції повинен прогнозуватись. Сутність прогнозування ринку насіння полягає в тому, щоб визначити, що може відбуватись з економічною кон'юнктурою на певних етапах розвитку ринку. Повинні відпрацьовуватись короткострокові (до 1 року), середньострокові (до 5 років) та довгострокові (до 10 років) прогнози, які передбачатимуть стратегію розвитку галузі насінництва, щоб забезпечити домінуюче положення виробників насіння регіону в конкурентному змаганні з іншими суб'єктами ринкової ситуації. Цією проблемою в наш час покликана займатися служба маркетингу, яка передбачає, насамперед, урахування інтересів споживача. Необхідність у систематичних, глибоких маркетингових дослідженнях ринку зумовлена тим, що в нових умовах товаровиробники стають активними учасниками ринку і потребують достовірної повної інформації про нього. Зниження прибутковості в галузі насінництва зумовлюється, зокрема, нераціональними каналами маркетингу. Тобто, успішність функціонування товаровиробників, крім багатьох інших факторів макро- і мікроекономічного середовища та суб'єктів ринку, визначають покупці чи замовники насіння, які по різному ставляться до цього товару, мають різні потреби в ньому, групуються за ознаками, створюючи при цьому окремі сегменти ринку.

Відсутність покупців унеможливує існування виробництва, особливо в ринкових умовах [11].

Тому ринок насіння, як мікрочастина ринку продовольства, відіграє дуже важливу роль в аграрному ринковому середовищі і потребує уваги на його вивчення.

Нинішня ситуація вимагає пошуку наукових шляхів виходу з кризи галузі насінництва в цілому та насінництва зернових колосових культур зокрема. На нашу думку, доцільно на державному та регіональному рівнях: визначитись з елементами інфраструктури ринку та провести аналіз його економічної кон'юнктури; визначити економічну ефективність виробництва та реалізації насіння в елітгоспах і насінницьких сільгоспідприємствах з обґрунтуванням ціни насіння; визначити державні (обласні) потреби в насінні на період до 2005–2010 років і накреслити шляхи їх забезпечення.

Певне позитивне значення для поліпшення становища місцевого споживача насіння зернових має Державна програма підтримки насінництва і селекції в рослинництві, яка діє в Україні протягом останніх років. Сільськогосподарським товаровиробникам, які придбали елітне насіння в науково-дослідних установах, держава відшкодовує частково сортову надбавку в межах коштів, виділених з Державного бюджету.

Виходячи із досліджень економістів, економічний ефект від підтримки державою селекції і первинного насінництва складає 5–7 гривень на 1 гривню затрат, а використання для сівби насіння високих репродукцій збільшує урожайність на 15–20 % (або додатковий збір на кожному гектарі 2–3 ц насіння зерна). Тому можна з впевненістю сказати, що в майбутньому насінництво може стати високоприбутковою галуззю.

З економічної точки зору не можна вважати нормальним завезення і використання великої кількості насіння іноземних сортів, адже воно набагато дорожче за вітчизняне. Крім того, такі сорти не адаптовані до наших кліматичних умов і потребують інтенсивного догляду і більш високоенергетичного ресурсного забезпечення в процесі вирощування і зберігання продукції.

Насінневиробники України в змозі повністю забезпечити високоякісним насінням зернових агропромисловий комплекс держави. Для господарств України щорічна потреба в насінні зернових, включаючи страхові фонди, становить 5,1–5,4 млн. т, в тому числі: озимої пшениці – 2,3 млн. т, жита – 0,3, ячменю – 1,3, вівса – 0,3, гороху – 1,1 млн.т, проса і гречки, відповідно, 26 і 50 тис. тонн [12].

Житомирський регіон має свою систему дослідних і насінницьких господарств, які в змозі забезпечити насінням еліти зернових та зернобобових культур потреби виробництва. Спільним наказом Мінагрополітики України і Української академії аграрних наук Інституту

сільського господарства Полісся на 2003–2004 роки передбачено виробити та реалізувати, відповідно, таку кількість елітного насіння, тонн:

✓ озимої пшениці	650 і 500;
✓ озимого жита	390 і 300;
✓ ячменю ярого	650 і 500;
✓ вівса	214,5 і 165.

Проте, ці завдання в ринкових умовах можуть бути виконані лише за умов нормальної організації системи насінництва в регіоні при умові об'єднання інтересів всіх суб'єктів, задіяних у виробництві та реалізації насіння.

Висновки

Галузь насінництва зернових колосових культур в Україні і Житомирській області потерпає від тих самих проблем, що й інші галузі сільськогосподарського виробництва країни. Система науково-дослідних і селекційних установ, які функціонували за умов радянської планової економіки і централізовано виробляли основну масу насіння, зараз переживають труднощі, пов'язані з пристосуванням до умов ринку. Галузь знаходиться в такому стані, коли необхідно приймати радикальні рішення, або ж рухатись по шляху, який склався десятиріччями, чи знаходити нові напрямки і пристосовуватись до змін економічного середовища.

У період економічної кризи у Житомирській області знизилась урожайність зернових культур, різко зменшилось виробництво і реалізація насіння зернових колосових культур і вівса. При цьому проблема реалізації насіння є значно складнішою, ніж виробництво. Товарність насіння озимої пшениці становить 16,4–84,1 %, озимого жита – 36,6–86,9, ячменю ярого – 18,0–92,8, вівса – 29,2–78,1 %.

Вважаємо, що сьогодні, в умовах зниження обсягів застосування добрив, засобів захисту, інтенсивних технологій, насіння високоякісних сортів є одним із найважливіших резервів підвищення урожайності зернових колосових культур в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області.

В цілому, реформування галузі в нових економічних умовах повинно передбачати, перш за все, підвищення якості насіння, яка відповідала б світовому рівню і на цій основі забезпечила реалізацію потенційних генетичних можливостей сортів і гібридів, створених вітчизняними селекціонерами. При вирішенні цього найважливішого перспективного завдання головна увага повинна бути сконцентрована на веденні гарантованого насінництва, розробці високоефективних технологій вирощування й обробки насіння, підготовки його до реалізації у відповідності з вимогами маркетингу.

Перспективи подальших досліджень

Надалі ми передбачаємо виконати такі дослідження: вивчити особливості формування ринку насіння зернових (сучасний стан та економічну ефективність в Україні та в Житомирській області); визначити елементи інфраструктури ринку зернових колосових культур (озимі – пшениця та жито, ярі – ячмінь та овес); провести аналіз економічної кон'юнктури ринку насіння зернових культур за період з 1999 по 2003 роки; вивчити економічну ефективність виробництва та реалізації насіння зернових культур в елітгоспах і насінницьких господарствах Житомирської області; розробити пропозиції і основні напрямки удосконалення економічного механізму формування і функціонування ринку насіння зернових колосових культур.

Література

1. *Адамень Ф. Ф.* Науково-організаційні фактори прогресивного розвитку насінництва в Україні в умовах формування економіки. Наукові розробки і реалізація потенціалу сільськогосподарських культур. Зб. наукових праць.– К.: Аграрна наука, 1999. – С. 36–41.
2. *Алексійчук В. М., Амбросов В. Я., Баланюк І. Ф.* та ін. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції: Практичний посібник / За ред. П. Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 1999. – 532 с.
3. *Вавилов Н. И.* Избранные труды. Т. 5. – М.: Наука. – 1965. – 325 с.
4. *Волкодав В.* Вплив сортів на зростання врожайності та виробництва с.-г. культур // Пропозиція. – 2003. – № 12. – 47 с.
5. *Лобас М. П.* Розвиток зернового господарства України. – К., 1997. – 447 с.
6. Матеріали з організації виконання Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки”. – Ж.: 1999. – 56 с.
7. *Месель-Веселяк В. Я.* Реформування аграрного виробництва. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1999. – 272 с.
8. Насінництво й насіннезнавство зернових культур / За ред. М. О. Кіндрука. – К.: Аграрна наука. – 2003. – 240 с.
9. Науково-практичні підходи до ведення сільського господарства за екстремальних погодних умов. – К.: Аграрна наука. – 2003. – 140 с.
10. *Пазій І. К.* Формування і функціонування ринку насіння зернових культур в Україні // Економіка АПК. – К. – 1996. – № 9. – С. 59–66.
11. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях і відповідях) / За ред. П. Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 1999. – 532 с.
12. *Худолій Л. М.* Економічний механізм формування та функціонування ринку зерна в Україні. – К.: 1998. – 211 с.

13. *Чмирь С. М.* Пшениця в зерновому балансі України // Економіка АПК. – 2003. – № 7. – С. 36–41.
 14. *Штичак О. М.* Економічні проблеми на ринку зерна України // Вісник аграрної науки. – 2002. – № 10. – С. 5–11.
-
-